

A FONÓ

A házi kendermunka a maga egészében véve a parasztlányok, parasztasszonyok társadalmi életének egy darabja volt. Figyelték, ellenőrizték, buzdították egymást, versenyeztek, melyik tud szebben, jobban dolgozni. Két kezük művét ki is állították szemlére: vagy az ablakba tették, vagy az eresz alatt, esetleg valamelyik udvarrészen kiakasztották, kifüggesztették. Aki arra jár, lássa és gyönyörködjék – esetleg irigykedjék. A közös munka végzésekor szórakoztak is. A munka egyik-másik szakaszában daloltak, játszottak.

A társas fonást a népnyelv röviden a *fonó* szóval jelöli. E szó magában foglalja a fonást, a munkahelyet, a közös fonás megszervezését, a közös munka menetét, s egyáltalán: a társas munkához fűződő élmények összességét.

A fonó szó legtágabb értelmében: társadalmi fogalom. Elsősorban munkamód. A régi paraszti társadalomban a ruházkodás szükségletének fedezésére irányuló női munka egyik fő szakasza, a maga egyszerű eszközeivel, bonyolult munkamenetével, a munkaközösségek különböző típusaival.

Másodsorban: népszokás. Társas időtöltés, együttlés, (nép)költészet, játékok, baráti és szerelmi kapcsolatok megformálása.

A FONÓ MINT RÉGI MUNKAMÓD

„Felnyőtt egy fa, de nem ám a maga tövibe,
Reászáll egy madár és csipegetyi
De nám (nem ám) a maga begyibe.”
(Dél-Bükkalja, Bogács)

„Van egy kis fa aóga nélkül,
Madaór raaszaall szaórnya nélkül,
Csipegeti szaója nélkül.”
(Cserehát, Martonyi)

A nép játékos képzelete így festi le a fonást. Az a fa, mely áll magában töve nélkül, ága nélkül: a guzsaly; a madár, mely rászáll és csipegeti szája nélkül, de nem a ga begyébe: a fonogató asszony vagy lány keze, mely a (kender)szöszöt húzgálja, csipkedi az orsóra. Így él a fonás játékos képe találós mesékben az öregek ajkán, a régi társas munka sok-sok emlékét idézve fel.

A fonás ősi női munka. A férfiember szerepe az eszközök elkészítése volt. Fonni férfiembernek sohasem illett. Aki férfi létére guzsaly talpára ült s fonogatott, könnyen tréfa tárgya lett. Az asszonyok, lányok kifigurázták. Azt mondták rá, hogy „elfonja a bajuszát”, nem is fog az kinőni soha.

A FONNI TUDÁS ÁTADÁSA, HAGYOMÁNYOZÁSA

A guzsallyal, orsóval való bánni tudásra a leány hamar szert tett. Anyja, nagyanja nem várt addig, míg a lánygyermek kijárja az elemi iskolát. Általában a nyolcadik, kilencedik életévét tartották legfogékonyabb kezdő időnek. A palócság körében még ennél is jóval hamarabb elkezdették a fonást. A Hangony-mellékiek már a kisiskoláskor elején, hatéves korban. A Bódva-mentiek még ennél is hamarabb, ötéves korban.

A kislányt nem nagyon kellett kényszeríteni a fonás próbálgatására, a gyermek szívesen utánozgatta a felnőttet, gyakran előfordult, hogy amannak távollétében vette a guzsalyat, orsót és hozzányálazott, hozzáodort a fonalhoz egy-két „hurkát”.

A tanuláshoz persze nem a legjobb eszközt és kendert adták a gyermek kezébe. Tanulóguzsalynak jó volt egy kis bot, aminek a végibe a lányka apja egy durván kifaragott guzsalytalpat ütött, vagy sokszor megjárta egy piszkafa vagy piszkavas is, esetleg a szénvonó nyele, vagy akár a napraforgó szára. A tanulóguzsalyra kötötték a csepűt, annak is a leghitványabbikát. Ha nem is lesz belőle mindjárt fonal, de esetleg motollára való madzag igen.

A munka elsajátítása, gyakorlása nem volt könnyű dolog. Hol a bal kézzel volt baj (húzás, nyújtás, nyálazás), hol a jobbal (orsópergetés, sodrás). A kétféle kézmozgatás egybehangolása, beidegzése kezdetben nagyon fárasztó volt. A felnőttek mosolyogva nézték a gyermek első fonó mozdulatait. Tréfás megjegyzésekkel dicsérgettek a kicsit: „Nocsak! Manci is nyaggati mán” (csereháti megfigyelés). „É, hogy nyüzgeeli maan Rozika!” (nyüzgéli = nyuzogatja) (barkósági megfigyelés). A Hernád-vidékiek így tréfálták a kis próbálkozót: „No, font mán egy bika tökire valót.”

A gyermek lassacskán átküzdötte magát a nehézségeken, de még sokáig csak durván, „hurkásan” tudott fonni, vagy ahogy a Dél-bükkaljaiak mondták: „kanócot húzott bele”.

Egy-két év alatt már annyira otthonossá vált a munkában, hogy rábízták a finomabb szöszet is, bár nem sokat – hadd gyakorolja a talpas guzsalyon. Nem szabad azonban elsietni! „Szálon kell fonni, nem százon!” – hangoztatták általában, értve ezen azt, hogy inkább kevés szálát kell fonni, mint nagy tömegben rosszul.

Általában amikor a lány elérte a tizenkettedik évét, már értette a fonást mindenféle szöszszel, sőt e kortól kezdve már társas munkába, fonóba járt. Az anyja szeme még ekkor is sokáig rajta volt. Ahol pedig külön fonóházban fontak a fiatalok, külön az asszonyok, ott az anya meghagyta, hogy mennyit fonjon le egy este: csepűből két orsóval, a szöszből legalább egy orsóval. Otthon aztán be kellett mutatni a munka eredményét.

A FONÓKÖZÖSSÉGEK FŐBB TÍPUSAI (részlet)

A hajdan nagy mennyiségben termelt kender megfonása gyorsaságot és nagy szívósságot igénylő munka volt. A rövid téli nappalokat és hosszú estéket úgy igyekeztek kihasználni, hogy a munka javával karácsonyig végezzenek. Karácsonyig leg-hosszabbak az esték, addig lehet a legtöbb fonalat fonni. Széltében elterjedt mondás volt: „Karácsonyig hosszú a szál...” A munka kellő időben való meggyőzésére a társas fonónak Borsodban is különböző típusai alakultak ki. A kölcsönös segítség-adás legtipikusabb módja, a „kaláka” hajdan sokfelé megtalálható volt.

Egyrészt a nagymértékű kendertermelés, másrészt egyes házaknál a női munkaerő eltérő mennyisége tette szükségessé. Különösen érdekeltek voltak azok a családok, ahol kevés volt a lány, vagy egyáltalán csak fiúk voltak. Segítségre itt kiváltképp nagy szükség volt. A gazdasszony a szösz kiosztotta önként vállalkozó, segítőkész rokonoknak, ismerősöknek. A rájuk eső munka fejében viszontsegítségre kötelezte magát, s a nála összegyűlt segítőknek vacsorát adott, s házi mulatságot, ún. kalákabált rendezett. Úgy emlegetik, hogy gyakran húsz lány és asszony gyűlt össze egy-egy helyre fonni, s ha gyorsan végeztek, következett sorra mindegyiknek a háza. Így mondták: „No máma nekem, a másik nap közösen a másiknak.”

FONÁS TALPAS GUZSALYON

Minél egyszerűbb a munkaeszköz, annál többféle bonyolultabb munkamozdulatot igényel. Meg is látszik a különbség, mennyivel többféle, sok kis finom részletben elkülönülő és összekapcsolódó mozdulatra van szükség a talpas guzsallyal való fonáshoz, mint a rokka pergetéséhez.

Már a hozzáülés is más. „Félre kell rajta ülni” – így emlegetik nagy általánosságban. Úgy ülnek a talpára, hogy a guzsaly tőlük balra álljon. (Úgy is szokták egyese-
sek, hogy leülve térdük közé szorítják a talpat.) A szösz felkötése után a guzsalyfőt visszaillesztik a szárra, jobb kézbe veszik az orsót, s nekiülnek a fonásnak.

Ehhez a munkához mindkét kéz egészen más irányú és más funkciójú mozgására, a száj, nyelv, fogak munkájára, sőt a derék egy bizonyos kitérő mozdulatára is szükség van. A bal kéz húzza a szöszet, egyengeti, simítja a sodródó fonalat, nedvesíti, s közben érzékeli, van-e a szöszben idegen anyag (pozdorja) vagy csomó, s beosztja, adagolja a fonalat. A jobb kéz fogja az orsót; különösen fontos szerepe van a három első ujjnak, mely az orsó forgatásával sodorja a fonalat, sőt rá is csavarja azt az orsószárra, az orsó megrántásával keménnyé, feszessé teszi a rácsavarást. A két kéz olykor találkozik is: így amikor hurkot vet az orsó hegyére.

A száj nyálaz, a nyelv keni a nyálat vagy a kihúzott szálra, vagy a bal kéz a fonalat nyújtó két vagy három első ujjára. A fog rágja a csepűt, a csomót elegyengeti, vagy ha szükséges, kiszakítja, a pozdorját eltávolítja.

A fonal nyújtását nem csak a két kéz eltávolodása végzi: fokozza ezt a derékbal jobb oldali irányba történő erős kihajlás.

Mindezekhez a szakaszokhoz olyan beidegzett mozdulatok kellenek, melyeket már kis gyermekkorban meg kellett szokni. Még így is azt mondják, hogy a fonás a kiforrottság fokát a munka minden szakaszán az asszonykorban érte el.

Példaként nézzük meg a fonás kezdésének a palócság (barkóság) vidékén elterjedt kifejezéseit (tájszavak):

bal kéz működése	jobb kéz funkciója	eredmény (Hogy kerül az orsó hegyére a szösz?)
belekapónk (a szöszbe), beleakasztónk, szaalan huzónk	pedrőnk, söndörgetőnk, pergetük	(a szösz) raasömpörög, belesöndörög, raasöndörög, raacseveredik/raacseveregyik

A KÉZI FONÁS EGÉSZSÉGÜGYI ÉS SZOCIÁLIS VONATKOZÁSAI

A fonogatás – mint minden női kézi munka – kellemes, bájos látvány, de végzése korántsem oly könnyű és kellemes, mint azt az ember első pillanatban gondolná. Szórakoztató, de fárasztó, és sok kellemetlenséggel, sőt fájdalommal is járó munka. Ha pedig sokáig egyhuzamban tart, bizony unalmassá válik, főleg, ha nincs társaság. Fárasztja a hátat és a két kezét. A hátat azért, mert nincs hova dűtsék, a bal kezét azért, mert azt emelgetni kell a szösz felé, a jobb kezét azért, mert az az orsót tartja, s az mindig nehezebb, ahogy szaporodik rajta a fonal.

Az orsónak szaporán kell telnie, mert szorít az idő. Ha egyszer ráül az asszony a guzsalytalpra, nem hagyhatja ott egykönnyen. Ki kell tartani sokszor órákon át. Mindenütt úgy mondják, hogy „segg” kell a fonáshoz, különben nem halad a munka. Úgy érzik, hogy rajta kell ülni a végtelenségig, „örök szüntelen”. Észak-Borsodban gyakran hallja az ember, hogy keresztelik el a guzsalyt. Úgy hívják, hogy „unomfa”, „bá-natfa”, sokszor úgy bosszankodnak rá, hogy elátkozzák: „Verd meg isten azt a bokrot, kibe guzsaly terem...”

Mint mindennek, így a munkának is a súlyát egyedül érzik leginkább. Hát még az egészségüknek hogy árt ez a munka, különösen az idősebbek panaszkodnak sokat. A fojtó kenderpor elsősorban a légzőszerveket támadja. A kenderben, főleg a csepűben mindig van több-kevesebb por, ami köhöggeti, fojtja őket. A kenderpor ellen alig van mód a védekezésre. Az idősek csak egy védekezési módot emlegetnek: ha már végképp nem bírják, kendőt kötnek orruk-szájuk elé és nyálazás helyett csupor vízbe mártott ujjal nedvesítik a szálakat. Kevesebb por jut a torkukba, viszont a lélegzés nehezebb, a felmelegedett levegő meg is izzasztja őket.

Mindkét kéz ujjai sokat szenvednek. A bal kéz ujjai kisebesednek a nyálazástól és fonalhúzástól, sodrástól, a jobb kéz ujjain, különösen a nagyujjon és a mutatóujjon gumó nő az orsó szorításától és pergetésétől. Panaszkodnak is eleget.

A fonással járó fáradságot, fájdalmakat, s egyéb szenvedéseket a fiatalok természetesen jobban bírták, az ülőmunka egyhangúságát játékkal, dallal fűszerezték, rugalmasabb szervezetük jobban ellenállt. Az idősebbeknél gyakran megtörtént még az asszonyfonóban is, hogy az üldögélés egyhangúsága, a két kéz elfáradása kimerítette őket. Elálmosodtak, elaludtak. Aki elbókolt, elaludt, nem sokáig maradt így, a többi asszony felfigyelt rá és célba vette. A közös munkából alvással sem lehetett kikapcsolódni. Az elalvó társ szöszét, fonalát besózták, néha be is paprikázták. Majd felébresztették, hogy fonjon csak tovább. Gyanútlanul belenyalt a sós szöszbe, a paprikás szöszből meg csak úgy prüszkölt.

Bármennyi törődéssel is járt mindég a fonás – mint általában a kendermegmunkálás – ragaszkodtak hozzá az asszonyok, társadalmi helyzetükből eredően megszőkássá, belenyugvássá vált a fonás.

BORSODI ASSZONYOK A FONÁSRÓL (folklóranyag)

Endrész Bálintné (64 éves). Hangony, 1963.

„Ljaanyt nem lehetett elképzelni naalonk, aki ne tudott vóna fonnyi. A mi időnkbe mindnyaajan fontónk. Meég a legények is menneézték, mík (melyik) ljaany hogyan font, mikor ott vótonk a fonóuhazba. Bizony, akik keveset fontak, nem szerették, de aki sokat font, az becses vót, úgy emlegették mindeég, hogy e lesz a jóu gazdasszony. Meffigyelték azt is, minyeő hosszut tud fonnyi, meg hogy jó-e az a fonal. Mer akinek szöszös, gengén sodrott vót a fonala, arra aszmonták, hogy hanyagú dógozik, akár-mőre viszik, minyeő feleség lesz belőüle. Mer jó ki kellett a fonalat pedernyi, sodranyi.

Nem vót haaz, ahol a ljaanyt cseppkoraaba ne tanította vóna az annya fonnyi. Csinaat az apja neki tanuló guzsaljat, úgy hittaak, hogy paripa. Arrú fontak osztan a kisljaanyok, maa hat-hét éves kortú. De csak a szösznek az ajjaat. Haat ugye még nem szeépen font, a kicsinek csak a raantaast adtaak, aki benne maradt a gerebenyben, amikor csinaataak a szöszet, ezt a raantaast raakötték a gyereknek a paripaara, hogy dorogljaalják rajta. Kilenc-tíz éves koraaba maan jól font, tizenkét éves koraatu meg sorba jaart a fonóuba.

Elek Csepce Andrásné (61 éves). Domaháza, 1961.

„Emlékszek bizony, mindig együtt fontónk... Akik mind abba az évbe születők, mind egy bandaaba fontónk az este. Fonóházba jártunk, később sorba, felvaalva egymáshoz. Az édesanyaunkot otthon hattuk, mink csak magónk mentők. Vót, aki biztatta az öreget, hogy jól fog fonni, közbe meg elvitt egy teli assút (orsót), oszt csak jaaccot, ahelyett hogy font vóna. De nem lehetett mindig így, mer karaacsonyig meg kellett lenni a javaaval. Ugy biztattak az öregek: Siessetek, mer karaacsonyig a leghosszabbak az esték, aggyig kell iparkodni. Meg azér a legények is lesték a ljaanyokot, kinek hogy forog a keze az assoun (orsón), meg minyeő keményen tuggya raatekernyi a fonalat. Montaak osztan, hogy a tied nagyon laagy. Hhhahhha! (nevet) Nagyon puha. Hahaha! Meg ugy bele szokott harapni abba a fonalba, ami az assoun (orsón) van, hogy mellaccik-e a foga nyoma, puha-e a fonal. Mer hapuhaan tekerte a ljaany az assoura (orsóra), a legény lemotollaalta, legomboljította a fonalat, la, szögrement a fonal, onnét az asztal laaba köré, meg mindenfele. Ezt akkor tette a legény, amikor a ljaany kiment valamié, oszt benthatta a puha assút (orsót). Mikor gyött be, haat nincsen az assoun (orsón) a fonal, semennyi...”

A FONÓ MINT NÉPSZOKÁS

A fonó nemcsak régi munkamód, hanem a maga költészetével (népköltészet, népdalok) és játékvilágával, közösségeket összetartó erkölcsi és babonás szokáselemeivel népszokás is volt: a munkához fűződő népszokások egyike. (...) A fonó mint népszokás az ifjúkor egyik legfontosabb, legszebb szakasza volt. Még az öregek is, ha a fonóéletről emlékeznek, elsősorban fiatalságukat idézgetik...

A késő őszi és téli estéken a fálvak csak kívülről tűntek csendeseknek. A fonóban valóban zengett a nóta, folyt a mese, találós mese, játékos fiatalság zajongott. Suhogott a fonal, pörgött az orsó, koppanva hullt a földre, csattant a csók. A tűzhelyen főtt a szegények csemegéje, a szemes kukorica, vagy sütötték az ostyát (molnárkalácsot), a köznapok végén szombaton, de még inkább vasárnap kisebb multságok zajlottak, a fonóházakban rendezték meg a bálkat is. Itt szövődött tartósan szerelem a lányok, legények közt, mely sok esetben házassággal végződött.

A MEGJELENÉS KÖTELEZŐ RENDJE

A csapatos fonóba járást az estébe hajló délután kezdték meg. Nem egyszerre indultak el, kettesével-hármasával szállingóztak be. Szokásosan hónap alatt vitték a kettébe vett guzsalyat, melynek fején többnyire lekötött szösz vagy csepű látszott, s

a különböző fejdíszek tették ezt a látványt még kellemesebbé, bojtok, csokrok lobogtak. Legtöbb helyen úgy vitték a guzsalyokat, hogy a guzsalyfejek hátra, a talpak előre néztek, valamint vittek felkötni való szöszt (bábut, fonatot) vagy csepűt, nyálítót is, tartalék orsót kis kosárcákban.

A közös megjelenés nagyon is kötelező volt. Előfordult, hogy hiányzott valamilyik cimpora. Mindjárt észrevették, s néhányan fel is keresték. Az elmaradó lány felkeresése nagy zajjal történt. Tepsit, fedőt, kanalat, piszkavasat vittek magukkal. Általános szokás volt az elmaradó háza előtt a kitepszés, láncsörgetés, sőt még a kicsengőzés is. Közben bekiabálva, nevéen szólították az elmaradót, s tréfásan riasztgatták: ég a padlás, tűz van.

Ha valami komoly oknál fogva kellett otthon maradni a hiányzónak, ezt megértették, de ha haszontalanságból, lustaságból maradt el, tréfás büntetéssel vitték magukkal. Taligára ültették (általános), és ezen tolták be a fonóba. Nem valami felemelő látvány volt. Télen szánkóra ültették és úgy húzták be az elmaradót. Ez sem volt kellemes, mert mindenki tudta, kit visznek és hová. Nem volt érdemes kockáztatni a becsületet. Igaz, hogy az elmaradás ritka eset volt, a bandák, csapatok összetartottak becsületből is, meg a jó kedély is úgy hozta magával.

A fonóházban az elhelyezkedés eredetileg mindenütt falmentében volt. A munka és szórakozás összhangját ez a rend biztosította legjobban. A helyiség közepe már csak azért is szabad volt, mert kellett a vendégségnek s a fonóházban lezajló játékos jeleneteknek.

Kétféle megtisztelő hely emlékét őrzik, illetőleg ma már csak emlegetik. Az Észak-Bükkség palóc falvaiban úgy helyezkedtek el a fonóház lányai, hogy a két szomszédos fal mentén elhelyezett székek sora közt, a sarokhoz, vagyis a szeglethez elég közel külön kisszéket tettek. Ezzel tisztelték meg a legügyesebb tréfamestert mesélőt vagy játékvezetőt. Mindenki jól láthatta. A legügyesebben dolgozó és kedvességben is kiváló lány is kapott kitüntető helyet: „Tetsző hely”-nek hívták. Az ajtóval szemben, lehetőleg a helyiség tükre alatt a középső ülőhely volt ez. A kiváló lányt cimporái kínálták meg ezzel a hellyel. Megtartásáért azonban verseny folyt. Az arra érdeemesnek tartott lány további szorgalmas munkával és társaihoz való kedvességgel iparkodott a tetsző helyét megvédeni, különben át kellett adnia annak, aki felülmúlta.

Később a kitüntető hely szerepe megfakult, elvesztette eredeti szépségét. A tükör alatti helyért nem a szép munkával és viselkedéssel versenyeztek. Ezt a helyet a legfrissebben érkező lány foglalta el. Volt, aki azért iparkodott, sietett, hogy elsőnek kapja meg.

Bizonyos megkülönböztető szerepe volt a szélső ülőhelyeknek is. Azokban a falvakban, ahol a fonóházak legtovább megmaradtak, úgy emlegetik, hogy a szélső helyre máshonnan érkezett, új tag ült, akit a banda befogadott ugyan, de a közbülső helyeket az összeszokottak tartották. A matyóság egyik szigetén úgy tartották, az ült a szélen, akinek már komoly, házassági szándékú szeretője akadt.

Szélien ültek az ajtónyitogató lányok is – mindennap más. Ők a legények érkezésekor nyitogatták az ajtót.

Az asztalt és a tűzhelyet elsősorban a legényeknek szánták, akik ha megérkeztek, eleinte itt tanyáztak le, s csak később elegyedtek a lányok közé, azokon a kissekéken, melyekről a lányok már eleve gondoskodtak.

Ha vegyes volt a fonóház, a megjelent asszonyok az ablakos faltól távol, valamelyik sarok irányában helyezkedtek el. Az ablakos falrészek mint „leső helyek” a lányokat illették. Odaültek, onnan lesegettek az utcára, lesték a legényeket, vagy ha jöttek – a maskarásokat.

Az ülés rendje az utóbbi időkben – különösen a sorra járó fonókban – feloldódott. A lányok csoportban, gyakran az ágyak végén helyezkedtek el, s akkor ültek széjjel, ha egy kis táncot vagy játékot kezdtek.

DALOLGATÓ LÁNYOK

A dal, a beszédnek ez az emelkedett hangulatban fogant testvére hamar és könnyen felcsendült a lányok ajkán. Megszólalt már munka közben, s gyakran áthangolta a munkát egy kis táncra, játékra: megkezdte egy hangadó, s a többiek pillanatok alatt átvették. A hangos, elemi erővel előtörő dalolás sohase volt illetlenség.

E dalok tartalmukkal betekintést nyújtanak a lányélet kedves rejtelmeibe. Miről szóltak e leánydalok?

A leányélet szépségéről, fiatalságáról, legények, menyecskék, öregek megtréfálásáról, a legények várásáról, leányok-legények összepárosításáról.

A leányéletet dicsérő nótákban a fiatalság életkedve, derűje, önbizalma szólalt meg egyszerű, mégis festői képekben:

Búzát vittem a malomba,
Azt hittem, hogy kukorica.
Kukorica, édes málé,
Nincs szebb élet, mint a lányé.
Mert a kislány, mit a páva,
Vígán jár a fonóházba.

Egymás közti dalaik megkapó üdeséggel tárják fel a leánylélek érzelmi skáláját a szerelem iránti vágytól a tréfás hangig:

Hej tulipán, tulipán,
Teljes szegfű, szarkaláb,
Tele kertem rózsával/zsályával,
Szerelemnek lángjával.

Nyisd meg leány/kislány kapudat,
Hadd kerüljem váradat,
Rózsafának illatja
Az én szívem biztatja.

A fonóházi leánydalok legtipikusabb csoportját a párosító vagy kiházasító dalok alkották. Ezek a dalok mindig egy-egy jelenlévő lányra s arra a fiúra vonatkoztak, akinek vonzalmát felfedezték a leánycimbora iránt. E dalok általában tréfásan enyegő, csipkelődő hangúak voltak, de a sértésig sohasem mentek. A lány, akit barátnői nótába hoztak, ritkán haragudott meg, inkább akkor neheztelt meg, ha komoly kifogása volt azzal a fiúval szemben, akinek a nevével az övét összedanolták.

Este van már, nincsen meleg,
Forog a szerelemkerek,
(Dolman Julcsa) benne forog,
(Varga Pesta) rámosolyog.

Ha telt-múlt az idő, s késtek a fiúk a látogatással, felcsendültek a legényváró dalok hol hívogató, hol türelmetlen hangnemben:

Este van már késő este, kilencet ütött az óra,
Az én kedves kis angyalom mégse gyön el a fonóba.
Vagy haragszik, vagy beteg, vagy talán nem is szeret.
Így hát kedves kis angyalom, tiltva vagyok én tőled.

A fonóházi lánynótákhoz vehető még a valaha széltében elterjedt, igen népszerű „Én elmentem a vásárba félpénzzel” daltípusa. Olyankor szerették danolászni, amikor próbára tették egymást, ki hogy figyel a nótára. A nótában szereplő, egymás után megvásárolt tyúk, kakas csirke, pulyka, liba sorrendjét tévesztés nélkül kellett fordított sorrendben vissza-visszadanolni. (Nem egyenként, hanem közösen egyszerre.) Akin észrevették, hogy tévesztett, tréfásan megbüntették.

A fonóházi leánydalok a maguk egészében a legényektől kezdetben elkülönülő, fonogató leányközösségek hangulatvilágát fejezték ki. Kevés volt a dalok között olyan, mely fonásról, fonóról szólt. El sem képzelhető, hogy a fonás képzetére születtek volna le. Mondanivalójuk több volt, mint a guzsaly, orsó, fonás. A dalok mélyén a legények iránti érdeklődés és várakozás rejtőzött.

A dalnak a munka ritmusába való kapcsolása, a kézi munka vonatkozásainak dalba foglalása mellett ezek mondanivalóját egy szóban úgy foglalhatnánk össze: ifjúság.

MESÉK, MESEMONDÁK, TALÁLÓS MESÉK

A fonóbeli lányok között voltak ügyes mesemondók. A lányok közös szórakozásai alakalmával, különösen a vegyes fonókban, amikor lányok, asszonyok gyakran együtt voltak, az asszonyok szívesen mesélgettek, s meséiket áthagyományozták a leányifjúságnak. Olyan meséket szólaltattak meg legszívesebben, melyeknek hőse a fonó lány. Boldogságra, szerelemre vágyik, de vágya megvalósulását megdöbbenő, rémes körülmények akadályozzák. Vagy az ördög válik szeretőjévé és akarja elvinni, vagy halott legény áll meg az ablaka alatt és sírba akarja kényszeríteni. A lány szabadulni igyekszik ezektől a rémektől. A mesék többségében sikerül is megmenekülnie, vagy az örök tanácsadó, a keresztanya, vagy tapasztalt tudós öregasszony segítségével, vagy pedig szent eszközökre (többnyire az imaolvasóra) bízta magát, s ezek segítenek rajta, a megmentő kakasszó elúzi a rémet. Vagy ha meg is hal, a sírjáról virág nő ki, s ebben él tovább, visszanyeri alakját, s egy királyfi oldalán folytatja életét. Ezeket a (rém)meséket nagy izgalommal s borzalommal vegyes élvezettel hallgatták.

Kedvelt szórakozás volt a találós kérdések feladása és megfejtése is. Sok rejtvény született a szövő-fonó eszközökről, a kenderről, a fonás, szövés munkájáról, úgyszintén a háztartási eszközökről, a házi munkákról, s a természeti jelenségek költői szépségű találósmeséit is gyakran megszólaltatták.

LÁNYOK JÁTÉKAI

A lányok fonóbeli játékaik az ülő munka közbeni felüdülést jelentették. Bármilyen szívesen beszélgettek, dalolgattak, nem bírták sokáig a guzsalytalpon vagy kisszéken való üldögélést. Már a nótaszó is gyakran táncra buzdította őket.

A játékoknak három főbb típusát emelhetjük ki: táncos játékok, testedző játékok és beugrató tréfák. Legszebbek közé tartoztak a fonás gyorsaságát, ügyességét fejlesztő versenyjátékok.

Lássunk a fonóversenyre egy domaházi példát:

A körben ülő, fonogató lányok egy lapátra izzó szenet vagy fát tettek, s aztán maguk elé helyezték. Ezt a lapátot vándoroltatták körbe-körbe. Egy-egy szál nyújtása és orsóra csavarása közben a sorra kerülő lány lábbal arrébb csúsztatta szomszédjának. A parázs egyre lohadt, ezért a játék vége felé jól is, gyorsan is kellett fonni, mivel egyik lány sem akarta, hogy a vándorló parázs nála váljék hamuvá. Akinél a parázs végképp kialudt, annak büntetésből át kellett bujkálni az asztal vagy a szék alatt.

FONÓHÁZI LEÁNYBABONÁK, LEGÉNYBŰVÖLÉSEK

A fonóbeli együttlét lírai pillanataiban kitűnt, mennyire a legényvárás hangulata töltötte be a lányokat. Még hangsúlyosabb szerepük volt a legényvárásban a szerelmi jóslásoknak és a legényidézéseknek. Jóslásaikban felhasználták a kendert, guzsalyt, házi eszközöket, sőt ha hozzá tudtak jutni, bizonyos ruhadarabokat is.

A leánybabonák egy része már magához a munka menetéhez kapcsolódott (pl. jóslás az elguruló orsóval).

Jóslások. A csepűgyújtásnak a barkóságban egyik jellegzetesen szép, kedves változata volt a bábuégetés. Járdánházán emlegetik, hogy a század elején még igen divatban volt. Az érdekelt lány két kis bábút formált csepűből, húzott neki kezét, lábát, fejét. Az egyik bábu ő, a másik az a legény volt, akire gondolt. A bábukat szembeállította és két kézben tartott egy-egy égő gyufával egyszerre gyújtotta meg. Leste, hogy dőlnek el. Ha egymás felé dőltek, jó jel volt, házasságot jelentett az összedőlés, de ha elváltak, vagy az egyik ellenkező irányban dőlt el, a jósló lány már legyintett – nem lesz semmi a férjhez menésből.

ALAKOSKODÓ JÁTÉKOK, MASKARÁK

Ezek az egyszerű, primitív komédiák Borsodban is sokféle változatban éltek a fonóházakban. Szerették nagyon sok mozgásuk, látványos külsőségeik miatt. Bő lehetőség nyílt bennük a kötetlen szövegű rögtönzésekre, a külső megváltoztatására és az ezzel járó tréfásnál tréfásabb helyzetek teremtésére. Az alakoskodó játékokban nemcsak az „öltöztetettek” szerepeltek. Részt vettek azok is, akik fogadták őket, s szerepléseikre dallal, vagy legalábbis rögtönzött szöveggel válaszoltak. Ezek az ősi, rituális eredetű alakoskodások a fonóházban már csak a meglepetés és nevetetés célját szolgálták. Némelyikben a komikumnak a humor felé hajló, mélyebb faja ismerhető fel.

Az alakoskodó játékoknak számos típusa és változata fejlődött ki Borsodban is. Egyik legrégebbi és legelterjedtebb típus volt az ijesztő. A maskarázások lényeges oldala volt a meglepő, megdöbbentő helyzetek teremtése, a nézők, főleg az asszonyok, lányok megijesztése, mint egyik legszokásosabb szórakozási, sőt szórakoztatási mód. Az ijesztgetés és szórakozás a maskarázással szinte egy-ugyanazon fogalom volt. Két fő figurája a halál és az ördög szerepeltetése.

Gazdag változatokban szerepeltették az állatalakokat. A játékosok kecskének, kosnak, lónak, szamárnak s gyakran medvének öltöztek, de igen népszerű állatfigura volt a gólya is.

Régi típusok voltak a családi népszokásokat utánzó maskarák. Különösen két mozzanatot szerettek megjátszani: a lakodalmat és a temetést. Az egyikben a nagy vigalmat, másikkal a halottsiratást mímelték.

A maskarajátékok némelyikéből kiérzett a nép ösztönös, egészséges társadalom-szemlélete: tisztelet a népi hősöknek, és gúny, szatíra az úri világ bizonyos figuráival szemben. Betyáralakjaik régi népviseletbe öltözött rokonszenves emberek voltak, akik szépen mulattak a fonóháziak előtt, pásztor-betyártáncokat táncoltak a nézők dalaira, s megtáncoltatták a néző lányokat is.

Néhol jó humorú, merész legények csendőrfigurákat is játszottak a fonóháziak megriasztására, de ez a játék már inkább csínytevés volt.

A maskarázók természetesen sok kíváncsiskodóval találtak szemben magukat, akik meg akarták tudni, kik a szereplők, le akarták leplezni őket, ezért védeniük kellett magukat. Fel voltak szerelve könnyű ütőeszközzel (fakanál, kis bot stb.), melyekkel a közeledő kíváncsiakra vertek rá. De gyakran külön kísérők vigyáztak rájuk, akik a fonón kívül maradtak, lesték, hogy jönnek-e a csendőrök. Ha aztán észrevették azokat, gyorsan jelt adtak, hogy még idejében menekülhessenek.

MASKARÁZÓK (folklóranyag)

Miskolci Pál (64 éves). Sajóvelezd, 1961.

„Naalónk is pacurka vót az ijesztő. A legények felőtöztek asszonynak, embernek. Nagy hasa vót, nagy mejje vót, ki milyen. Az arcukat eltakartaak fekete harisnyaaval. Csinaatak a szemüknek meg a szaajuknak való helyet, hogy tudjanak laadni, meg hogy meg tudjaak innya a bort, amivel megkinaaltaak ökököt. Felőtöztek menyasszon-nak, vőlegénnek, de még vót kéménykotró is karikaseprűvel, amivel kotrottak. Úgy tettek mint a kéményseprők, gyöttek, mintha kémént akarnaanak seperni. – Akkor hoztaak a kecskét. Legény vót négykézlaab, a kecske bőre kifordított bőrujjas vót a régi birkabőrübül. A szarva meg seprütolyúbül, amit a liba szaarnyanak a végibül vaagtak. A szakaalla meg kenderbül vót. Hosszú nyakat is csinaaltak neki. Kitódtaak faaval, az olyan gömbölyü fa vót, behúzva fehér nyúlborrel, olyan vót egészen, mint a kecskenyak. A végire vót húzva a bőrsipka, raakötve a tolyúseprű, meg alul a kenderszakaall. Úgy vót bekötve a bőrujjasba, hogy ki nem esett. A kecskét kötéllel vezették be. Az meg mikor begyütt a küszöbön, olyanokat ugrott, hogy a laanyok futostak tőle nagy sivalkodaassal. A kecske meg szaladozott a haazba és mekegett. Ütögették a nyakaat. Azt hitték, hogy csakugyan a kecskét ütik. Haat ilyen cirkuszt csinaaltak. Hol vót még akkor mozi, meg a szinhaaz. Meégis hogy el tudtónk szórazkozni a pacurkaaval. Nélküle el se tudtuk vóna képzelni a telet...”

Madarász Lajosné (54 éves). Cserépfalu, 1961.

„Nálunk is jöttek a betyárok. Sarkantyús csizmába, gatyába, lobogós ingbe. Össze-
karoltak és úgy táncoltak. Mi meg danoltuk nekik:

Zúg az árdő, zúg a mázó,
Vajjon ki zúgatja?
Talán bizony Rózsa Sándor
A lovát ugratja.

Víg ő maga, víg a lova,
Víg a kantárszára,
Vígan várja Molnár Bözsi
Megvetett ágyába.

Hanem osztán előrángatták a jányokat. Megtáncoltatták őket, de utána meg álkap-
kodták az ossókat, meg a guzsalyfejeket. Álvitték, ha csaókkal ki nám váltották a
jányok. UÚÚgya! Igen gorombák tudtak lenni, ha csaókot nám kaptak!”

Telekes Pálné (59 éves). Cserépváralja, 1960.

„Fonóháztú fonóházig jártak nálunk is a maskarák. Mamusznak hívtuk. Jaj, de sokat
mulattunk rajta! A mostaniak nám tudjaak álképzelni, milyen élet vót a...
Felötöztek lónak. Káttő össze vót kötve farral. Úgy hajoltak le. Aztaan le vótak fedve
takaróval. Középen ott ült a vezetőjük. Ott ült a farukon. Adtak vóna a fonóhaaziak
bort is a vezetőnek, hogy igyon. De haat a lovak ficaankoltak alatta, hogy ne tudjon
innya. Kiömlött a kázibú...
Gyöttek egy kicsit megmulattatni a taarsasaagot. A ló úgy tett, mintha saantitott
vóna. Mindig mozgott a vezető alatt. Nám is tudott az egy korty bort se innya. Haat
próbaaljék bort innya, amikor ficaankol az a ló. Közben énekeltek.”

Dudás Istvánné (61 éves). Hernádnémeti, 1963.

„Legérdekesebb volt nálunk a kecske. Egy emberbül állt. A bundája kecskebőr volt.
Azt vegye fel magára, má odabent így ment négykézláb. A feje be volt kötve surccal.
A szarva valódi kecskeszarv, bőrre erősítve, aztán úgy a fejhe kötve. Ugy ütközött ki
a surc alul. No amikor aztán valaki ellenkezett, annak nekivágott, mintha döfte
volna... Volt ebben az uccában egy jány ne! Az úgy menekült az ágyra a kecskétül,
mint akibe a csunya nyavalya ütött.

A maskarának volt kisíróje is. Az nem ment be. Az ott állt az ablakon. Figyelte, hogy gyűnnek-e a csendőrök. Ha aztán intettek, hogy gyűnnek, akkor aztán ki merre mehetett, menekültek, mer szézzavarták a csendőrök a maskarát, meg akit elkaptak, meg is vertek.”

Ördög Sándor 60 (éves). Újcsanáros, 1963.

„Máshol öltözködtek fel a maskarások, férfiak női ruhába, nők férfiruhába. Nem vót még mozi, színház, hát ilyen viccekkel töltöttük az időt. Táncolni kellett mindenkinek. Most te gyere táncolni, most te! Akar öreg, akar fiatal, a maskarák mindenkit megtáncoltattak. Különben fakanállal védték magukat a kíváncsiaktul. Ha valakinek azzal a keze fejére puffantottak, hát elkapta.”

Pongrác Károlyné (58 éves). Kenyézli, 1963.

„Este tíz óra fele, mikor már álmosodott a nép, akkor gyűttek ezek a maskurák. Mindjárt kiment az álmoság a szemünkből. Gyűtt befelé négykézláb egy... majom. Meg vót csinálva, olyan drótbul farka, szinte fel vót kuncsorítva, oszt ugrált, mintha madzagon vezették volna. Nézték, kacagták, mindenki felkapta a fejét. Megvót minden este.

A kecskét meg úgy csinálták, hogy drótbul ki vót csavarva a farka is. Megijedtek a lányok, mikor begyűtt. Visitottak. – Hát olyankor oszt nem vót álmom senki szemébe. Táncoltak is eleget. Még karmester is vót, aki a citerát meg a harmónikát dirigálta, meg a nótát is. A maskurák vén emberek, vén asszonyok, cigányok, mindenkit megtáncoltattak a fonóban. Vót is zaj akkora, hogy majd a tetejére állítottuk a fonót. A rendetlenkedésbe sohase fáradtunk ki. De hát mivel is tötöttük volna mással az időt? Annyi fiatal volt egy rakásra... Hol vót még a mozi, meg a rádió?...”

Lovas József (72 éves). Vajdácaska, 1963.

„Téli időkbé csináták a fonóházakba a maskurát, akit bevittünk. Vagy fiu ötözött lányruhába, vagy lány fiuruhába, no ezek táncoltak együtt.

Meg csinátunk kecskét. Gubábú. Annak vót ujja is, ahon a két kezit kidugta. Az egyik ujjába beledugtunk egy baltát. Egy nagyobb baltát. Azt a fiu tartotta lehajolva. És ahunnat szóltak neki, annak a kecskének, az a baltát mindig odatartotta, mintha odafigyelt volna. Épen olyan vót, mint a kecske feje. A szarvát megcsináltuk drótbú, abba egy kis szöszt tekertünk. Ugyanugy állt a maskura szarva, mint a kecskének. Odaállítottuk elének a kecskét.

Megkérdeztük, hogy

– Hány éves ez a lány? (Rámutattunk.)

Megmondta nagy mekegve, hogy negyven vagy ötven éves.

– Hány évet kell még neki várni, hogy férjhe menjen?

Az mindig intett. Öt évig, tiz évig, ahogy tetszett. Ötször vagy hatszor intett a fejjel. Avval a baltafejjel. A legény alatta vót. Alulrul irányította a baltanyéllel a forgást. A fejforgást. – Aztán ha intett, hogy melyik lány mikor megy férhe, egy év vagy két év mulva, az egyik lány örült, a másik meg, akinek tizet is számolt, mérgelődött.”

(Forrás: Lajos Árpád: Este a fonóban)